

“... Вышэй за ўсё і перш за ўсё – чалавечнасць” : метадычныя парады па вывучэнні апавяданняў Янкі Брыля (X клас)

У X класе тэкстуальна вывучаюцца апавяданні Янкі Брыля “Галя” і “Memento mori” – творы розныя ў тэматычным плане, але аб’яднаныя агульнай ідэяй: чалавек павінен заставацца чалавекам незалежна ад абставін.

Аповяданне “Галя”, адзін з лепшых узораў лірычнай прозы ў беларускай літаратуры, было напісана як “песня каханню” (В. Буран). Але не само каханне тут на першым плане, а суровая праўда рэчаіснасці, у якой жыве, працуе галоўная гераіня.

Праблема і ідэя твора павінны скіраваць думку вучняў да сённяшніх дзён, да нормаў маралі, узаемаадносін сучасных людзей, сэнсу жыцця.

Аповяданне пабудавана такім чынам, што чытач успрымае падзеі ў двух часавых ракурсах: Галя пасля напружанага летняга дня ўспамінае сваю маладосць. У такт яе ўспамінам, як акампанемент, чуецца гул трактара, на якім працуе дарагі Галі чалавек Сяргей Юрачка.

Адчуць аўтарскую пазіцыю, паспраўднаму зразумець не толькі знешнюю, але і ўнутраную прыгажосць гераіні вучням дапаможа гутарка пра яе дзявочы лёс.

Гісторыя Галі запамінальная. Расла ў самай беднай сям’і ў вёсцы, ды яшчэ з крыўднай мянушкай “байстручка”. Я. Брыль любіць сваю гераіню, з гонарам і радасцю ён гаворыць, што “з часам гэта слова абвалілася як шалуха”. Стала дзяўчына першай прыгажуняй у Гаросіцы. Аналіз партрэтнай характарыстыкі дае магчымасць паказаць вучням, як разумее аўтар прыгожае. Письменніку вельмі блізкія эстэтычныя і маральныя ідэалы народа, таму з такім захапленнем піша ён і пра “карыя вочы”, і пра “спрытныя рукі”, і пра “лёгкая ножкі”.

Якасць засваення лірычнага апавядання ў многім залежыць ад таго, як прагучыць аўтарскі тэкст на ўроку, бо тое, што можа сказаць сам лірычны твор, не здолее перадаць найдасканалейшы аналіз.

Бадай, самы паэтычны ўрываек у апавяданні – танец Галі з Сярожам . Да яго чытання патрэбна папярэдняя падрыхтоўка, каб дакладна перадаць хвацкасць полечкі, настрой і пачуцці герояў, аўтарскую сімпатыю да іх. Тут выяўляюцца і адносіны аднавяскоўцаў да Галі, людская павага, разуменне незвычайнасці яе асобы. Невыпадкова ж, калі Галя з Юрачкам выйшлі ў круг, “мужчыны прыўсталі з лаў, маладзіцы націснулі з кута на сярэдзіну, моладзь нібы стаілася ў чаканні нечага, што ўбачыш не вельмі часта” [2. с. 225].

Святло і цемра, радасць і пакуты змяняюць адно другое ў апавяданні. Самыя змрочныя карціны звязаны з жыццём Галі ў сям’і Хамёнкаў. Я. Брыль вялікае значэнне надае мастацкай дэталі, ён умее заўважыць у адзенні, паводзінах чалавека нешта такое, што дапамагае чытачу ўбачыць духоўнае, маральнае аблічча героя.

– Як праз мастацкую дэталь Я. Брыль раскрывае характар Данькі Хамёнка?

Назіранні паказваюць, што вучні шукаюць адказ на пастаўленае пытанне з асаблівай стараннасцю. Цікавасць выклікае найперш сам працэс пазнання і нестандартнасць аўтарскага пісьма. “Калісьці, пры панах, – чытаем пачатак апавядання, – гэта быў хутар. З шасцю дзесяцінамі добрага поля адразу за садам, з новым вялікім гумном, двума хлявамі і малой старасвецкай хатай. Без шчыта яна, наўкруг накрытая саломай, зялёнай ад моху, нізка насунутая на малыя прыплюшчаныя вокны. Так і глядзела на свет, як сам гаспадар, заўсёды зажмураны Данька, стары Хамёнак, бязлобая галара якога нібы ўрасла ў шапку – аблезлы, раней, калі верыць старому, гарадскі каракулевы каўпак” [2, с. 220].

– Што ж хаваецца за гэтым замурзаным каўпаком? Адкуль такая нехайнасць, запушчанасць у багатага хутараніна? Для чаго жыве на зямлі гэты чалавек?

Адказ дае сам аўтар: “Хамёнак жыў для гумна. Галава пад старым каўпаком і старасвецкая хатка патрэбны былі менш, чым гэтае гумно” [2, с. 228].

Вучні тонка адчуваюць з’едлівасць аўтарскіх слоў і разумеюць, што яны перадаюць філасофію персанажа, які жыў па прынцыпе: менш паспіш – болей зробіш, не з’ясць – больш застанецца, а талісманам для сябе абраў паношаны каўпак.

Маральнасць Хамёнка найбольш раскрываецца ў адносінах да нявесткі. З горыччу і яўнай іроніяй пісьменнік адзначае: “Свёкар Данька... Тры разы за ўвесь час ён быў ласкавы да Галі, гэты чалавек” [2, с. 229].

Можна прапанаваць вучням пракаменціраваць сутнасць яго дабраты. Кожная ласка Хамёнка мае сваё адценне, сваё прызначэнне.

У першы дзень пасля жаніцьбы сына Данька захацеў паказаць перад новым членам сям’і сваю гасціннасць, нават масла загадаў прынесці, але не прамінуў сказаць, як папракнуў: “Дома ж у вас не было. У галечы расла. Абмачай” [2, с. 229]. Хамёнак застаўся задаволены не так тым, што пачаставаў

нявестку, як хітрасцю жонкі, якая нібыта незаўважна, падліла ў масла вады. Гэта было па-іхняму, па-хамёнкаўскаму.

Другая ласка далася Даньку значна цяжэй, бо трэба было адступіцца на нейкі момант ад сваіх прынцыпаў і зрабіць такое чалавечае – назваць нявестку па імені, адзіны раз за жыццё. Яго прагнае вока паквапілася на канюшыну ў суседа. Вось і спатрэбілася памочніца, каб больш украсці.

Вялікіх пакут каштавала “добрая справа” ў трэці раз, калі Галя пасля нараджэння дзіцяці доўга не магла стаць на ногі. Зарэзаць курыцу, хоць і горшую, было звыш яго сіл.

Адбыліся вялікія грамадска-палітычныя перамены, паўццякалі паны, у Заходняй Беларусі ўсталявалася савецкая ўлада, памёр і Данька. У сям’і Хамёнкаў наступіў новы перыяд.

Што змянілася ў жыцці Галі пасля смерці свёкра? Што ўяўляў сабою Мікола як чалавек? Чаго чакаў ён ад жыцця?

Перш чым паставіць пытанні перад класам, трэба выявіць рэакцыю вучняў на шлюб Галі з маладым Хамёнкам.

Вучні звычайна спачуваюць гераіні Я. Брыля. Яны разумеюць, што аддалі Галю за Міколу не па яе ахвотце. Ды і Мікола, хоць становішча сына заможнага хутараніна дазваляла яму быць нахабным, мабыць кахаў дзяўчыну, калі пайшоў супраць бацькоўскай волі. Але, атрымаўшы ў спадчыну хутар, ён стаў вельмі падобны да свайго бацькі: спачатку адгарадзіўся густой барадой ад вайны, а пасля за спекуляцый трапіў у турму.

– А як жа Галя? Ікі ўплыў зрабіла на яе светапогляд жыццё ў сям’і Хамёнкаў?

Вельмі добра, калі вучні (такія ў класе заўсёды знойдуцца) выкажуць меркаванне не толькі пра тое, што сталася з Галяй, але і пра тое, якое яна магла б стаць.

Уявім сабе, што жанчына змірылася са сваім становішчам, і тады яе напаткаў бы незайздросны лёс сваёй сваякраві, якая “гадоў сорок маўчала як цягавіты, непераборлівы конь”. Гэта бяспраўная ахвяра ў кіпцюрах драпежніка страціла сваю чалавечую годнасць і ператварылася ў пакорлівую рабыню.

Магчымы і іншы варыянт: Галя прымае філасофію Хамёнкаў як сваю. Цяжка ўявіць, безумоўна, Галю аднадумцам Данькі, у такім выпадку чытач стаў бы сведкам катастрафічнай дэградацыі яе асобы. На шчасце, пераўвасаблення не адбылося. Народнае ўяўленне пра справядлівасць, маральнасць, дабрату

аказалася мацней. Галя – натура моцная: беднасць у маладосці яе не толькі загартавала, але і прывучыла жыць сумленна.

– Ці шчаслівая Галя?

Вопыт паказвае, што пытанне выклікае дыскусію: у вучняў складваецца зусім не адназначнае ўражанне пра лёс гераіні.

Прывядзём прыклады найбольш характэрных адказаў:

“Галя, дачка парабчанкі, не знайшла свайго шчасця, стаўшы нявесткай Данькі. “Байстручка, жабрачка, няўдаліца”, – толькі і чула яна ў чужой сям’і. Жанчына вінаваціць сябе, што не дачакалася Сяргея, якога кахала, пакутуе ад адных толькі думак пра няздзейсненую мару”.

“Лёс не шмат дараваў Галі шчаслівых дзён. Маладосць прайшла не так, як хацелася. Але жанчына ўзнагароджана за свае пакуты ў яе цудоўныя дзеці. Антось ужо сам зарабляе на хлеб, добрай, сумленнай расце Сонечка. Акрамя гэтага, Галя жыве светлымі думкамі пра Сярожу”.

Падагульняючы сказанае вучнямі, настаўнік павінен падкрэсліць, што ў Галі было, сапраўды, вельмі складанае жыццё, аднак яна не растраціла свае духоўныя сілы, не адасобілася, не замкнулася ў сваім горы, а пайшла да грамады, дзе Іван Чарнагрэбень, дзе Сяргей Юрачка, дзе шмат шчырых і працавітых людзей.

На працягу ўсёй творчасці Я. Брыля хвалюе лёс жанчыны. Першы зборнік Я. Брыля пачынаецца апавяданнем “Марыля”. “Марыля” і “Галя” – творы вельмі блізкія.

– Для чаго ж спатрэбіліся пісьменніку два амаль аднолькавыя апавяданні? Якія новыя сацыяльныя, маральныя і эстэтычныя праблемы раскрывае аўтар ў апавяданні “Галя”?

Спачатку вызначым падабенства апавяданняў, У іх – паказ лёсу беднай сялянскай дзяўчыны, узятай замуж ў заможную сям’ю, Вучні адразу заўважаюць, што Жукі – тыя ж Хамёнкі, толькі, магчыма, больш хцівыя. Галоўная мэта іх жыцця – назапашванне, яны нават не хацелі і не ўмелі спажываць тое, што мелі, а наймаверна цяжкая праца стала бессэнсоўнай пакутай для кожнага з іх.

Ахвярай сквапнасці Жукоў стала калека-нявестка Марыля – некалі прыгожая і першая ў вёсцы жняя і пралля, якую дачасна загналі ў магілу сямейнікі. Але не толькі ў гэтым адрозненне твораў.

Прасочым, як жылося Марылі ў чужой сям’і. Вучням дастаткова толькі бегла прагледзець тэкст, каб сказаць, што давялося марылі працаваць да знямогі

ды яшчэ трываць абразы і здзекі. Не цяжка заўважыць, што Марыля зламалася, замкнулася ў сабе, была зусім адзінокая: “Спачатку хоць песні спяваліся <...> А потым і гэта зрабілася надта балючым” [2, с.19].

Лёс Галі шмат чым нагадвае жыццё Марылі ў сям’і Жукоў, але адзінокаю яе не назавеш. Напачатку нават муж Мікола, пакуль не перамагла бацькава навука, быў чалавек неблагі. А потым з’явіліся дзеці – уцеха кожнай маці. Галя жыве таксама радасна-горкімі ўспамінамі пра маладосць. Ёй ёсць пра каго клапаціцца, ёсць пра што ўспомніць.

У творах Я. Брыля звычайна вялікае значэнне надаецца пейзажу, а ў апавяданні “Галя” ён становіцца адным з галоўных персанажаў. У настаўніка з’яўляецца магчымасць на яркіх прыкладах паказаць, што прырода ў мастацкім творы – не толькі фон, сугучны ці не сугучны з настроем геріні або аўтара, а нешта большае. У думках жанчыны вірыць перажытае і сённяшняе, яна ўся – трывога і гарэнне, а вакол – цішыня і спакой. Але прырода тут не закалыхвае. Кантрасная пачуццям геріні, яна нібы агаліе іх, выносіць на паверхню самыя балючыя струны душы, да якіх боязна дакрануцца. У сваю чаргу, праз пейзажныя замалёўкі Я. Брыль сцвярджае глыбокую філасофскую думку пра вечнасць і незваротнасць жыцця.

Усяго 3 старонкі ў пяцітомным выданні твораў Я. Брыля займае апавяданне “**Memento mori**” (Памятай пра смерць). Вельмі лаканічна, без лішніх слоў, амаль стэнаграфічна аўтар расказвае аб трагедыі беларускай вёскі ў час фашысцкай акупацыі.

Не проста праясні ўрок па “Memento mori” пасля такога лірычнага, хаця не зусім вясёлага апавядання, як “Галя”. Задача настаўніка – зрабіць аналіз твора такім, каб ён не стаў яшчэ адной назойлівай і бяздушнай гутаркай пра вайну, а каб чужны вучань сэрцам успрыняў людское гора, задумаўся над чужым і сваім лёсам.

Для гэтага неабходна ўважліва прадумаць пераход ад папярэдняга да матэрыялу новага. Уступнае слова настаўніка можа быць прыкладна такім:

“Галоўны дэвіз Брыля-пісьменніка – выказаць сваю любоў да чалавека, славіць гуманізм. Яго замілаванасць душэўнай прыгажосцю людзей у многіх творах арганічна сплятаецца са скрупулёзным аналізам псіхалогіі чалавека. Празаік бывае трапяткі ў адносінах да дзіцяці, дзяўчыны, маці і зусім бязлітасны да злачынцаў і душагубаў. З болей чытаеш брылёўскія радкі аб трагедыі народа ў ваеннае ліхалецце.

Тры гады была Беларусь у фашысцкай няволі. Гітлераўцы ставілі за мэту ператварыць Беларусь у сваю калонію. Быў распрацаваны спецыяльны план “Ост”, у адпаведнасці з якім 75% беларускага насельніцтва прадугледжвалася знішчыць ці выселіць на ўсход. Астатнія 25 % – анямечыць і зрабіць рабамі. На тэрыторыі Беларусі фашысты стварылі больш за 260 канцэнтацыйных лагераў, спалілі і разбурылі 209 гарадоў і раённых цэнтраў, 3200 вёсак, правялі больш за 100 карных аперацый, у час якіх спалілі 619 вёсак разам з жыхарамі, з іх 186 так і не былі адноўлены пасля вайны. (Тут дарэчы назваць знішчаныя фашыстамі вёскі таго раёна, на тэрыторыі якога знаходзіцца адукацыйная ўстанова.) У Карэліцкім раёне Гродзенскай вобласці, дзе прайшло дзяцінства Я. Брыля, у вёсцы Новае сяло ў агонь трапіла 214 безабаронных ахвяр. Ды і сам Я. Брыль зведаў на сабе, што азначаў “новы парадак”. Таму і ўзгадваў пісьменнік фашызм як найвялікшае зло чалавецтва”.

У працэсе вывучэння апавядання “Memento mori” вучні павінны зразумець, што пісьменнік расказаў не проста пра чарговую акцыю фашыстаў па знішчэнні насельніцтва, а адлюстраваў жорсткую барацьбу двух светапоглядаў, што ідэі чалавечнасці, гуманізму, няскоранасці, якія ўслаўляе Я. Брыль ва ўсіх творах, і тут стаяць на першым месцы.

Паколькі апавяданне памерам невялікае, яго неабходна прачытаць на ўроку цалкам і ўголас. Неаднаразова заўважалася, што чытанне “Memento mori” настаўнікам выклікае моцныя эмацыйныя рэакцыі дзесяцікласнікаў. Звычайна пасля таго, як чытанне скончана, у класе наступае цішыня. Не трэба спяшацца яе парушаць, бо такая паўза абумоўлена псіхалагічным станам вучняў.

Пасля чытання наступае самы адказны момант – аналіз. Рабіць яго трэба вельмі асцярожна, каб не сапсаваць першага ўражання і адначасова дапамагчы вучням спасцігнуць глыбокі філасофскі змест твора, садзейнічаць развіццю ў іх духоўных сіл, правільна зарыентаваць на маральныя вартасці асобы чалавека.

Аналіз пачынаецца з экспазіцыі. Вучні заўважаюць, што расправа з мірным насельніцтвам была звычайным заняткам, чарговай экспедыцыяй па “плану канчатковага ўрэгулявання”. Настаўнік звяртае ўвагу на тое, што ворагі ў апавяданні – безаблічныя драпежнікі, розніца толькі ў тым, што фашысты апрануты ў стракатыя плашч-палаткі, паліцаі – у чорныя шынялі. Але сярод гэтых вылюдкаў аўтар вылучае зондэрфюрэра, начальніка экспедыцыі, якому такія акцыі, відаць, досыць надакучылі. Яму яўна хацелася заняцца куды больш цікавай справай, таму фашыст “непрыемна моршчыўся ад дзікага крыку і

плачу”. Ён нават стараўся паказаць сваю прыстойнасць: ветлівы да перакладчыцы, гатоў дараваць жыццё печніку, які некалі рабіў яму печы.

Можа, што-небудзь чалавечае абудзілася ў яго сэрцы? Не, не можа быць прыстойным, прыходзяць да высновы вучні, той хто аддае загад спаліць мірных людзей жывымі. Зондэрфюрэр, відаць, добра ведаў памятку, якая выдавалася гітлераўскаму салдату: “У цябе няма сэрца, нерваў, на вайне яны не патрэбны... Забівай усякага рускага, савецкага, не спыняйся, калі перад табой стары ці жанчына, дзяўчына ці хлопец, – забівай...” [1, с. 177].

Важна звярнуць увагу школьнікаў на вобраз перакладчыцы, які дапамагае адчуць аўтарскую пазіцыю. Письменнік не хавае сваёй нянавісці да ворагаў, і асабліва да тых, хто ім дапамагае. Не жанчынай, не чалавекам, а істотай у скураным паліто называе ён перакладчыцу, што “непрыемна ўздрыгвала ад пранізлівай слаты”, але ў адказ на заляцанні нямецкага афіцэра “выклікала крывое падабенства службова-інтымнай усмешкі”.

Другая частка апавядання – гэта дыялог-бой паміж высакамерным, упэўненым у сваёй усёдазволенасці зондэрфюрэрам і старым печніком, які стаў разам з аднавяскоўцамі бязвіннай ахвярай.

– Чаму зондэрфюрэр вырашыў дараваць жыццё печніку?

Вучні без ваганняў ацэняюць гэты “высакародны” жэст як жаданне неяк палепшыць свой настрой, падкрэсліць уласную “прыстойнасць” перад памочніцай і адначасова паказаць, што ён “звышчалавек”, можа зрабіць усё – што захоча. А ад печніка фашыст чакаў пакорнасці і ўдзячнасці. Відаць, спадзяваўся, што стары кінецца яму ў ногі, будзе цалаваць боты, але выйшла асечка, не прыняў чалавек-працаўнік такі “дарагі падарунак”.

Далейшая задача настаўніка – дапамагчы вучням убачыць сапраўдную высакароднасць чалавека. З цікавасцю сочаць дзесяцікласнікі, як мяняецца знешнасць, гаворка, настрой печніка ў дыялогу з карнікам.

Спачатку гэта нямоглы, аглушаны горам дзед “упёрся ў немца скамянелымі вачыма і маўчаў” [2, с. 278]. Пачуўшы пра магчымасць выжыць, ён нібы абуджаецца ад кашмарнага сну і адразу ўспамінае пра родных і блізкіх: зацэплілася надзея, што трагедыю можна не дапусціць. Ды паступова да свядомасці старога даходзіць рэальнасць, пячнік зразумеў, хто перад ім, і вось: “Пад чорнай навіссю броваў ажылі нарэшце вочы. Губы зусім перасталі дрыжаць. Нібыта не сваю, незвычайным жэстам, пячнік узняў галаву:

– А ён што думаў? І ўсіх! Усіх добрых людзей!.. Можа, ён ім раўня – гэты гаспадар? Або ты, можа?.. Цьфу!..

Чалавек плюнуў пад ногі, тады павярнуўся і ўжо не тым няпэўным крокам, як сюды, пайшоў да варот адрыны” [2, с. 279].

У час гутаркі пра печніка важна вызначыць ідэйна-маральныя матывы паводзін героя, зразумець, чаму чалавек, маючы магчымасць жыць, палічыў за лепшае памерці. Апавяданне заканчваецца фразай: “І ён згарэў – адзін, хто мог у той дзень не згарэць. І ён жыве” [2, с. 279]. Пячнік фізічна гіне, але ўжо не як бездапаможная ахвяра, а як чалавек, які прымусіў ворага занервавацца і атрымаў на ім маральную перамогу. Горды і непакорны, не страціўшы сваёй перакананым, сумленню стары не пажадаў літасці ад ката, бо без аднавяскоўцаў, усяго народа не бачыў радасці ў жыцці. У гэтым яго бессмяротнасць.

Жыць – значыць жыць разам з народам, адчуваць сябе яго часцінкаю – такі пафас апавядання “Memento mori”. Аналізуючы твор Я. Брыля, вучні паглыбляюць сувязь сапраўднай чалавечнасці з ідэйнай перакананасцю асобы.

– Як жа зразумець заклік пісьменніка: “Памятай пра смерць”?

Пасля аналізу апавядання чытачу становіцца зразумелым: назва твора невыпадковая, аўтар сцвярджае думку, што чалавек павінен заставацца чалавекам нават перад гвалтоўнай смерцю.

І яшчэ. Я. Брыль заклікае памятаць пра тых дзяўчат, якія не стануць маці, пра дзяцей, якія ніколі не будуць дарослымі, пра ўсіх, хто не выжыў, загінуў, згарэў у полымі вайны.

Вывучэнне творчасці пісьменніка можа завяршыцца напісаннем сачынення “У чым сэнс жыцця чалавека? (паводле апавяданняў Янкі Брыля)”. Такая фармулёўка тэмы дае магчымасць засяродзіць увагу вучняў на цэласным успрыманні яго творчасці, разгледзець яе ў агульналітаратурным кантэксце, а таксама зрабіць выхад на сучаснасць.

Літаратура

1. Адамовіч, А. Я з вогненнай вёскі / А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. – Мінск : Маст. літ., 1975.

2. Брыль, Я. Збор твораў : у 5 т. / Я. Брыль. – Мінск : Маст. літ., 1979. – 1 т.